

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 163–177

DOI 10.15421/26200214

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:159.923.35](477) «15/19» (092)

**Ментальний простір запорозьких
 козаків в уявленнях Дмитра
 Яворницького**

С. І. Світленко

доктор історичних наук, професор

ORSID: 0000-0003-3313-9036

ResearcherID: R-5856-2017

svitlenko@gmail.com

*Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара*

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна

Анотація. Метою статті є вивчення ментального простору запорозьких козаків в уявленнях видатного українського історика Дмитра Яворницького (1855–1940). Методами дослідження стали історіографічний аналіз і синтез. Джерела: праці Дмитра Яворницького, спогади сучасників ученого-історика, сучасна історіографія. Основні результати полягають у тому, що автор актуалізував історико-географічний аспект ментальної історії України; на прикладах доробку українських та зарубіжних європейських учених показав важливість досягнення просторової ідентифікації й диференціації задля усвідомлення історичної та національної ідентичності, ментального розуміння світу. На основі аналізу творчого доробку Дмитра Яворницького доведено, що учений-історик дійшов висновку про давній, органічний характер належності теренів Степової України до Вольностей Війська Запорозького низового; встановив його зовнішні кордони, помітив внутрішньоукраїнське територіальне розмежування між землями Війська Запорозького низового і Полтавського полку Гетьманщини. Знавець історії Запорозьких Вольностей

встановив, що простір ментального світу запорозького козацтва охоплював величезний степовий обшир, що пролягав уздовж обох берегів Дніпра; широко залучив дані гідрографії, топографії, клімату, флори і фауни запорозького краю, щоб зрозуміти особливості цієї території, яка мала величезний вплив на ментальність запорожців. Сакральне значення для ментального світу запорожців мала річка Дніпро, що об'єднувала два береги Запорозьких Вольностей. Для розуміння просторової компоненти ментального світу запорожців важливим є військовий і територіальний поділ Запорожжя, показ історії запорожців у контексті контактів із сусідами. Відмічаючи особливості історії запорозького козацтва, Дмитро Яворницький тісно пов'язав боротьбу запорозьких козаків не тільки за права і вольності Запорожжя, а й інших українських земель, що підтверджує ментальну єдність запорожців з іншими частинами України. *Стислі висновки.* Д.І. Яворницький розкрив просторові аспекти розмаїтого ментального світу запорожців, який породжував особливу історичну енергетику, основу волелюбності й сили духу запорозького товариства. *Практичне значення* статті в тому, що її матеріал представлятиме інтерес для студентів, аспірантів, докторантів та фахівців-істориків у процесі вивчення історіографії та ментальної історії України. *Оригінальність* статті полягає в досягненні маловивчених ментальних аспектів спадщини ученого-історика. *Наукова новизна* – в розробці недостатньо дослідженої проблеми ментального світу запорожців у доробку Дмитра Яворницького. *Тип статті:* аналітичний.

Ключові слова: Вчений-історик; Ментальна історія; Історична та національна ідентичність; Вольності Війська Запорозького низового.

Надійшла до редколегії 30.08.2020

Прорецензована 19.10.2020

Рекомендована до друку 01.11.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 163–177

DOI 10.15421/26200214

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:159.923.35](477) «15/19» (092)

Ментальный простор запорожских казаков в представлениях Дмитрия Яворницкого

С. И. Светленко

доктор исторических наук, профессор

ORSID: 0000-0003-3313-9036

Researcher ID: R-5856-2017

svitlenko@gmail.com

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеса Гончара*

проспект Гагарина, 72, г. Днепро, 49010, Украина

Аннотация. Целью статьи является изучение ментального пространства запорожских казаков в представлениях выдающегося украинского историка Дмитрия Яворницкого (1855–1940). Методами исследования стали историографический анализ и синтез. Источники: труды Дмитрия Яворницкого, воспоминания современников ученого-историка, современная историография. Основные результаты заключаются в том, что автор актуализировал историко-географический аспект ментальной истории Украины; на примерах трудов украинских и зарубежных европейских ученых показал важность постижения пространственной идентификации и дифференциации для осознания исторической и национальной идентичности, ментального понимания мира. На основе анализа творчества Дмитрия Яворницкого доказано, что ученый-историк пришел к выводу о древнем, органическом характере принадлежности территорий степной Украины к Вольностям Войска Запорожского низового; установил внешние границы, заметил внутриаукраинское территориальное разграничение между землями Войска Запорожского низового и Полтавского полка Гетманщины. Знатор

истории Запорожских Вольностей установил, что пространство ментального мира запорожского казачества охватывало огромный степной простор, который пролегал вдоль обоих берегов Днепра; широко привлек данные гидрографии, топографии, климата, флоры и фауны запорожского края, чтобы понять особенности этой территории, которая имела огромное влияние на ментальность запорожцев. Сакральное значение для ментального мира запорожцев имела река Днепр, объединявшая два берега Запорожских Вольностей. Для понимания пространственной компоненты ментального мира запорожцев важно военное и территориальное деление Запорожья, история запорожцев в контексте контактов с соседями. Отмечая особенности истории запорожского казачества, Дмитрий Яворницкий тесно связал борьбу запорожских казаков не только за права и вольности Запорожья, но и других украинских земель, что подтверждает ментальное единство запорожцев с другими частями Украины. *Краткие выводы.* Д. И. Яворницкий раскрыл пространственные аспекты разнообразного ментального мира запорожцев, который порождал особую историческую энергетику, основу свободолубия и силы духа запорожского общества. *Практическое значение статьи* в том, что ее материал будет представлять интерес для студентов, аспирантов и докторантов в процессе изучения историографии и ментальной истории Украины. *Оригинальность статьи* заключается в постижении малоизученных ментальных аспектов наследия ученого-историка. *Научная новизна* – в разработке недостаточно исследованной проблемы ментального мира запорожцев в творчестве Дмитрия Яворницкого. *Тип статьи:* аналитический

Ключевые слова: Ученый-историк; Ментальная история; Историческая и национальная идентичность; Вольности Войска Запорожского низового.

Поступила в редколлегию 30.08.2020

Прорецензирована 19.10.2020

Рекомендована в печать 01.11.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 163–177

DOI 10.15421/26200214

<http://www.uha.dp.ua>

LCC 508.843

The mental space of the Zaporozhian Cossacks in representations of Dmytro Yavornytsky

S. I. Svitlenko

Sc. D. (History), Professor
 ORSID: 0000-0003-3313-9036
 ResearcherID: R-5856-2017
svitlenko@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University
 72 Gagarin Avenue, Dnipro, 49010, Ukraine

Abstract. *The aim of the article is to study the mental space of the Zaporozhian Cossacks in representations of the prominent Ukrainian historian Dmytro Yavornytsky (1855–1940). Historiographic analysis and synthesis are research methods. Sources: works of Dmytro Yavornytsky, memoirs of contemporaries of the scientist-historian, modern historiography. The main results are that the author actualizes the historical and geographical aspect of the mental history of Ukraine; shows the importance of understanding spatial identification and differentiation for the realization of historical and national identity, mental understanding of the world on the examples of achievements of Ukrainian and foreign European scientists. Based on the analysis of Dmytro Yavornytsky's creative work, it is proved that the scientist-historian came to the conclusion about the ancient, organic nature of the territory of Steppe Ukraine to the Freedoms of the Zaporozhian Lowland Army; its external borders are established; the internal Ukrainian territorial demarcation between the lands of the Army of the Zaporozhian lower and Poltava regiments of the Hetmanate is marked. An expert on the history of the Zaporozhian Freedoms established that the space of the*

mental world of the Zaporozhian Cossacks covered a huge steppe expanse that ran along both banks of the Dnieper; widely used the data of hydrography, topography, climate, flora and fauna of the Zaporozhian region to understand the features of this area, which had a huge impact on the mentality of the Cossacks. The Dnieper River, which united the two banks of the Zaporozhian Freedoms, was of sacred significance for the mental world of the Cossacks. To understand the spatial component of the mental world of the Cossacks, it is important to divide the military and territorial division of Zaporozhye, to show the history of the Cossacks in the context of contacts with neighbors. Noting the peculiarities of the history of the Zaporozhian Cossacks, Dmytro Yavornytsky closely linked the struggle of the Zaporozhian Cossacks not only for the rights and freedoms of Zaporozhye, but also of other Ukrainian lands, which confirms the mental unity of the Cossacks with other parts of Ukraine. *Brief conclusions.* D.I. Yavornytsky revealed the spatial aspects of the diverse mental world of the Cossacks, which gave rise to a special historical energy, the basis of freedom-loving and the strength of spirit of the Zaporozhian society. *The practical significance* of the article is that its material will be of interest to students, graduate students, doctoral students and historians in the study of historiography and mental history of Ukraine. *The originality of the article* is in understanding of little-studied mental aspects of the heritage of the scientist-historian. *Scientific novelty* is in the development of insufficiently studied problem of the mental world of the Cossacks in the work of Dmitry Yavornytsky. *Type of article:* analytical.

Keywords: Scientist-historian; Mental history; Historical and national identity; Freedoms of the Zaporozhian Lowland Army.

Received 30.08.2020

Reviewed 19.10.2020

Accepted 01.11.2020

Постановка проблеми. Вивчення ментального світу, його генези, змістовної структури, еволюції в ході історичного процесу, механізмів конструювання ментальних мап у творчості істориків представляють значну пізнавальну цінність. Адже ці аспекти мають прямий зв'язок зі складними гносеологічними проблемами історичної й національної пам'яті, ідентичності та свідомості, які є вельми актуальними для сучасного українського суспільства, особливо в період соціально-економічної та суспільно-політичної нестабільності світової цивілізації. Дослідження ментального світу може відбуватися в кількох інтелектуальних вимірах – загальнонаціональному, регіональному, локальному, соціальному, корпоративному, персоналістичному.

Однією з важливих складових ментального світу як окремого індивідуума, так і людської спільноти є категорія ментального простору, яка є близькою до категорії історичного простору (Бондаренко, Г., 1998, с. 119). Адже ментальний простір формувався, переживав періоди становлення та еволюції в контексті історичних епох. У ньому віддзеркалюється індивідуальне чи колективне світобачення тієї чи іншої території, краю, держави, уявляються їх терени та розміри в контексті історичного, національного та соціального самоусвідомлення. Для кожної історичної епохи, окремої цивілізації поняття ментального простору, його освоєння було різним.

За визначенням української дослідниці О. А. Стасевської, яка розглядала зазначений концепт у філософсько-культурологічному дискурсі, «ментальний простір» – ціннісно-смісловне утворення, що являє собою сукупність ціннісних основ, сфери функціонування менталітету, а також його результату, вираженого у формуванні соціокультурної ідентичності» (Стасевська, О. А., 2017, с. 114). Відомі зарубіжні вчені – французький лінгвіст Жіль Фоконьє та американський спеціаліст з когнітивної поетики й риторики Марк Тернер – глибоко розробили проблему ментальних просторів у галузі когнітивної лінгвістики (Дяченко, Н. Л., 2019).

Як бачимо, ментальний простір – поняття багатовимірне, але нас цікавлять насамперед його історичні аспекти, тобто соціокультурне середовище, яке історично сформувалося на певній території і репрезентувало певне світобачення, національні, соціальні та духовно-культурні цінності, які ментально відрізняли дану спільноту від інших. Важливо простежити, які чинники та в який спосіб впливали на формування і розвиток ментального простору. Серед них можна назвати природно-кліматичний, етнічний, етнонаціональний, духовно-культурний, історико-демографічний, соціальний, державно-політичний та ін.

Історіографія. Історія ментальності, в якій віддзеркалюються основні концепти індивідуального, сімейного та суспільного буття людей, їхні фізіологічні, гендерні, морально-психологічні, етичні, естетичні, емоційні, культурні, правові, духовно-релігійні, природні, територіально-просторові та історико-часові сутності та особливості, все більше привертає увагу дослідників, у тому числі європейських. Так, французький історик Фернан Бродель у своїй фундаментальній тритомній праці «Ідентичність Франції» (1986) приділив першорядне значення тісному зв'язку простору й історії, показав особливості географічного середовища цієї країни та особливості тих змін, які зазнає її простір, що є важливим чинником її ідентичності (Бродель, Ф., 2013). Російський дослідник Л. М. Гумільов у праці «География этноса в исторический период» пов'язував складні проблеми етногенезу й культурогенезу з географічним ландшафтом (Гумилев, Л. Н., 1990). У цьому самому контексті значний дослідницький потенціал для подальшого осмислення ментальної проблематики має узагальнююча праця «Історія європейської ментальності», видана за редакцією Петера Дінцельбахера, що віддзеркалила розмаїття підходів до розв'язання проблем історії ментальності, котрі існують на німецькомовному науковому просторі (Історія європейської ментальності, 2004, с. 13).

Зазначена проблематика стала предметом розгляду й такого відомого представника сучасного польського історіописання, як Єжи Топольський. У своїй праці «Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації» дослідник висвітлив, зокрема, процес перетворення простору в історичній нарації, актуалізував такі аспекти, як конструювання простору істориком, базові просторові елементи, багатоплощинні структури простору (Топольський, Є., 2012, с. 123–138, 150–162).

У новітній українській історіографії теж спостерігаємо зростання інтересу до проблем ментальної історії. Потужним проявом зазначеної тенденції є публікації на сторінках альманаху теорії та історії історичної науки «Ейдос». На шпальтах наукового видання постали соціокультурні локуси/ментальні мапи, в тому числі їх урбаністичні, освітні, обрядові, історико-географічні та просторові аспекти (Щукін, В., 2011/2012; Посохов, С., 2011/2012; Темченко, А., 2011/2012; Вьоллер, Б., 2011/2012), а також різні грані націокультурного, культурного та соціокультурного просторів (Папакін, Г., 2011/2012; Будзар, М., 2011/2012; Суздаль, М., 2011/2012).

Цілком закономірно, що українські й зарубіжні європейські вчені фокусують свою увагу на історико-географічних аспектах ментальної історії, бо досягнення просторової диферен-

ціації має вельми важливе значення для усвідомлення власної ідентичності, ментального розуміння світу. З цього погляду заслуговують на увагу ряд розвідок, які стосуються ментальних мап у трикутнику Україна – Росія – Європа. Різні аспекти зазначеної проблематики порушувалися у ряді статей, зокрема Леоніда Зашкільняка (Львів) – про уявлення українських інтелектуальних еліт першої половини XIX ст. про Східну Європу та її історичні поділи (Зашкільняк, Л., 2013), Івана Куцого (Тернопіль) – про поняття «Захід» і «Схід» на ментальних картах українських істориків Східної Галичини XIX ст. (Куций, І., 2013), Володимира Ващенка (Дніпро) – про конструювання М. Грушевським «історичного простору» України, Європи та Росії в контексті «ментальної географії» епохи Модерну (Ващенко, В., 2013), Віталія Масненка (Черкаси) – про уявлені просторові образи України та її сусідів на ментальній карті В'ячеслава Липинського (Масненко, В., 2013), Буркгарда Вьоллера (Відень) – про стратегії ментального картографування в українській історіографії XIX ст. (Вьоллер, Б., 2013). Як бачимо, в доробку сучасних учених актуалізовано концепт ментальних мап у контексті творчих конструкцій окремих істориків, громадських та політичних діячів або на ширшому тлі певних відрізків історіографічного процесу.

У цілому ряді досліджень розкрито різні грані географічних образів і територіальних ідентичностей. Так, зокрема, Богдан Галь (Дніпро) дослідив геоконцепт «Малоросія» на ментальних мапах XVIII – першої половини XIX ст. (Галь, Б., 2013), Василь Кононенко – уявну географію у свідомості авторів «Договорів та постанов» 1710 р. (Кононенко, В., 2013), Наталія Венгер (Дніпро) – особливості формування ментальних карт «народу в пути» (Венгер, Н., 2013), Дмитро Іщенко (Київ) – колективні генеалогії, національні ідентичності та конструювання ментальних мап (Іщенко, Д., 2013). Важливе теоретичне значення має стаття Ірини Колесник (Київ) про ментальні мапи як інструментарій історика (Колесник, І., 2013).

Постать видатного вченого-історика Д. І. Яворницького вже давно, а особливо в останні десятиліття, ставала предметом наукових студій. Відома учена-історикinja в галузі яворницькознавства С. В. Абросимова свого часу вказала 44 сучасних українських дослідника, котрі вивчали різноманітні сюжетні лінії його життя та діяльності (Абросимова, С. В., 2007, с. 21–22). Проте ментальні аспекти творчості Д. І. Яворницького ще не здобули належного висвітлення, а тому уявляються вельми перспективними. В сучасній історіографії порушувалися лише окремі сюжети в контек-

сті ментального світу вченого-історика. Це, зокрема, дослідження «своїх» і «чужих» символів історичної пам'яті у світогляді та творчій спадщині Д. І. Яворницького (Світленко, С., 2018). Однак концепт ментального простору у творчості великого знавця історії запорозького козацтва ще недостатньо досліджений. Заповнити цю лакуну і дослідити ментальний простір запорозьких козаків в уявленнях Дмитра Яворницького **має на меті представлена стаття.**

Дана розвідка написана на основі таких джерел, як наукові та науково-популярні праці Дмитра Яворницького з історії запорозького козацтва, спогади сучасників ученого-історика та новітня історіографія.

Виклад основного матеріалу та результати. Д. І. Яворницький добре усвідомлював важливість вивчення історичного простору Запорозьких Вольностей. Вже у 1888 р. молодий український дослідник видав монографію «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа», яку відома вчена-історикinja М. М. Олійник-Шубравська назвала його «першою історико-народознавчою монографією про Запорожжя». Праця стала результатом узагальнення численних археологічних, фольклорно-етнографічних і топографічних матеріалів, отриманих у ході особистих евристичних подорожей історика (Еварницький, Д. І. (Яворницький, Д. І.), 1995, с. 5, 11).

Ці експедиції мали важливий результат – вчений зібрав унікальні дані з археології, історії та топографії, що в поєднанні з народними переказами, піснями й архівними актами репрезентували ментальний простір запорожців, яких Д. І. Яворницький назвав «носіями ідей світла і правди, свободи і рівності, простоти і братства» (Еварницький, Д. І. (Яворницький, Д. І.), 1995, с. 207). Дослідник запорозьких козаків у той час усвідомлював, що ще не створив «повної, систематично викладеної історії запорозьких козаків» (Еварницький, Д. І. (Яворницький, Д. І.), 1995, с. 32). Втім, молодий вчений-історик, не уникнувши певної романтизації образів своїх героїв, зміг досягнути головні прикмети запорозького світосприйняття.

Важливо, що Д. І. Яворницький нерозривно пов'язував Запорозьку Січ з Україною, називаючи її «вічно юним серцем України», де «свято виконувалися всі предківські звичаї українського народу, де ніколи не вмирала козацька воля і молодецька завзятість...», утверджувалася різноманітна й різнобарвна високохудожня культура (Еварницький, Д. І. (Яворницький, Д. І.), 1995, с. 406). Вчений-історик зібрав великий та різноманітний фактичний матеріал, який дав можливість зробити висновок про те, що вже наприкінці XV – впродовж XVI ст.

у запорозьких козаків сформувалося таке світосприйняття, яке йшло прямо врозріз із централізацією і єднанням російської держави. «Це були два крайні полюси: південний і північний, – писав Д. І. Яворницький, – що ніколи не сходилися і ніколи не могли зійтись». Свободолюбство запорожців, яке виявлялося у самовільних виборах старшини, самостійних зовнішніх зносинах і внутрішніх порядках, у яких спостерігалися основи справжньої держави, викликали все більше роздратування російських монархів. Тому у другій половині XVIII ст. Катерина II стала на шлях знищення Запорозької Січі та ліквідації її політичного життя (Єварницький, Д. І. (Яворницький, Д. І.), 1995, с. 382–383, 385).

У тому самому 1888 р. Д. І. Яворницький опублікував «Сборник материалов для истории запорожских козаков», що об'єднав 118 справ. Особливий інтерес становлять справи щодо зовнішніх стосунків запорожців супроти сусідів, зокрема про віддалення запорожців від меж турецько-татарських володінь, про суперечки запорожців і донських козаків, новослобідських полків, новосербських поселенців, слов'яно-сербів та навіть старосамарців, що призвели до захоплення північно-західної та північно-східної околиць запорозьких степів. Ряд справ розкривають російську політику щодо запорозьких козаків, сутність якої полягала в послідовному прагненні уніфікувати Запорозжя з його особливими правами і привілеями з рештою населення імперії (Яворницький, Дмитро, 2004 а, с. 39–42). Все це свідчить, що запорозькі козаки мали ментальну мапу зі своїм простором, на який войовничі сусіди здійснювали наступ із різних сторін.

Російський імперський режим прагнув до повного поглинення цієї території з вільнолюбним запорозьким козацтвом. Катерина II не хотіла миритися зі своєрідним устроєм Запорозької Січі. Так, 19 квітня 1764 р. була видана Грамота імператриці з вимогою пояснень щодо причин порушення встановленого нею порядку при виборі нової старшини на Січі. Адже всі кадрові зміни щодо кошового отамана і старшини запорожці мали узгоджувати з російською владою через «гетьмана малоросійського». Втім, уже в листопаді того самого року Катерина II ліквідувала гетьманство, а в 1775 р. дійшла черга і Запорозької Січі, яка була окупована й ліквідована російськими військами генерал-поручика П. А. Текелії, про що свідчило донесення останнього від 6 червня 1775 р. 10 червня 1776 р. імператриця Катерина II видала Указ № 1419 про заслання кошового отамана Петра Калнишевського в Соловецький монастир, а судді Павла Головатого й писаря Івана Глоби – на Сибір (Яворницький, Д. І.,

2004 а, с. 184–185, 196–197; Петро Калнишевський, 2009, с. 320–321).

Для осягнення ментального простору запорозьких козаків представляють інтерес «Нариси з історії запорозьких козаків та Південної України» («Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края»), що вперше видані друком у 1889 р., а до того частково публікувалися у вигляді журнальних і газетних статей (Яворницький, Д. І., 2004 б, с. 460). Вже у першому нарисі, присвяченому І. М. Синельникову, першому катеринославському правителю 1784–1788 рр., Д. І. Яворницький блискуче показав, що під час своєї подорожі теренами колишніх Запорозьких Вольностей Катерина II була в захваті від неповторного краєвиду Дніпра, дніпровських порогів, навколишньої місцевості та сміливості запорозьких рибалок із місцевих селян, які відчайдушно пройшли через Ненаситецький поріг (Яворницький, Д. І., 2004 б, с. 238).

Ментальні риси запорозьких козаків яскраво розкриті Д. І. Яворницьким у ряді нарисів. Це і мілітарний звияжний дух запорожців, які стояли на сторожі православ'я; і звичаєве право, за яким запорожці не допускали жінок на Січ; розділялися на курені та паланки; щорічно міняли всю козацьку старшину; здійснювали суд, покарання і страти. Частиною ментального світу запорожців був одяг і озброєння, військові клейноди, чудова природа на теренах Запорозьких Вольностей, висвітлені істориком у ряді нарисів (Яворницький, Д. І., 2004 б, с. 243–256, 257–263, 264–269, 270–317).

Цілком природно, що Д. І. Яворницький розпочав свій великий козацький наратив «Історія запорозьких козаків» (Т. 1. 1892) саме з визначення кордонів Вольностей Запорозьких низових козаків. Праця ученого-історика стала результатом копітково 16-річного опрацювання життя запорозьких козаків за письмовими джерелами, що були виявлені в державних і приватних архівах Одеси, Києва, Катеринослава, Харкова, Москви, Петербурга, Архангельська, Соловецького монастиря. Окрім друкованих першоджерел, зокрема південноруських літописів, польських хронік та різних мемуарів, Дмитро Іванович ретельно вивчав топографію краю, багато разів відвідуючи історичні місця колишніх Запорозьких Січей (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 25). Свідчення про цю самовіддану працю залишила дружина академіка Серафима Яворницька, яка згадувала, що Дмитро Іванович ретельно досліджував запорозькі терени, «влітку ходив по безкраїх степах України, оглядав кургани, городища, старовинні церкви, записував пісні, думи, розповіді про запорожців» (Яворницька, С., 2006, с. 10).

Д. І. Яворницький зазначав динаміку постійних змін кордонів Запорозьких Вольностей, що відбу-

валися в різний час і під впливом різних обставин. Водночас дослідник наголошував на складності визначення чітких кордонів Війська Запорозького низового, що зумовлено надто загальними вказівками найдостовірніших і найточніших першоджерел. До них належали українські («малоросійські») літописці, документи польських королів Сигізмунда I та Стефана Баторія. Характерно, що польські джерела вказували на належність запорозьким козакам таких важливих населених пунктів, як давнє, старовинне місто Чигирин та місто Трахтемирів з монастирем і перевозом, містечка, села, хутори запорозьких степів, а також рибні ловлі та інші угіддя «вшир від Дніпра на степ» (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 27, 28).

Після переходу запорожців під протекцію Московії в царській грамоті 1654 р. йшлося, що запорозькі козаки будуть користуватися колишніми правами і привілеями, які свого часу отримали від королів польських і великих князів литовських. «Універсал гетьмана Богдана Хмельницького» від 1655 р., цитований Д. І. Яворницьким за копією, справжність якої важко перевірити, дає уявлення про бачення істориком простору запорозьких козаків. Зокрема, він помітив тотожність визначення кордонів Запорозьких Вольностей в цитованому документі у західній їх частині з текстом Бучачського миру 1672 р. Кордони теренів запорозьких козаків теж були важливим елементом під час укладення Бахчисарайського перемир'я між Росією і Туреччиною 1681 р. та «Вічного миру» між Річчю Посполитою і Московським царством 1686 р. За всією тодішньою нечіткістю визначення кордонів Запорозьких Вольностей ключове значення належало таким гідронімам, як Дніпро та Південний Буг, по яких проходило розмежування між запорозькими козаками і кочів'ями татар. Не менш прикметними були вказівки, поряд із гідронімами, й на такі топоніми, як місто Кодак і місце запорозького кошу – центру Запорозької Січі (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 28–29).

Отже, на основі аналізу різноманітних документів українського, польського і російського походження XVI–XVII ст., Д. І. Яворницький підводив читача до переконливого усвідомлення давнього, органічного характеру належності теренів Степової України до Вольностей Війська Запорозького низового. Водночас вчений-історик помітив територіальне розмежування між землями Війська Запорозького низового і Полтавського полку Гетьманщини і суперечку між двома частинами українських земель за контроль над місцевістю між Ореллю і Самарою, що розпочалася за гетьмана Івана Самойловича. На думку Д. І. Яворницького, запорожці справедливо вважали це межиріччя територією, що належало

низовому війську. Адже саме в цій місцевості, від лівого берега Орелі, розпочинався степ, що різко вирізняв Низ від Гетьманщини (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 29).

Д. І. Яворницький проаналізував конфігурацію кордонів Війська Запорозького низового за кількома важливими договорами кінця XVII – початку XVIII ст. Так, Карловицький мир 1699 р. визначав західним кордоном Запорозьких Вольностей р. Синюху, що впадала в Буг. Константинопольський мирний договір 1700 р. між Московським царством і Туреччиною вказував на південний кордон запорозьких володінь, який пролягав від річки Великої Берди до міста у гирлі річки Міус, у місці її впадіння в Азовське море, та від річки Міус до річки Дон.

Прикметно, що в територіальній суперечці між двома державами інтереси Запорозьких Вольностей абсолютно не враховувалися. Невипадково за згаданим трактатом передбачалося «подніпровські містечка всі розорити, місцям, на котрих вони стояли, бути в султанській стороні порожніми, та і всім землям по Дніпру від Січі до Очакова бути порожніми...». Точне й детальніше розмежування кордонів Вольностей на південно-західних і південно-східних кордонах зустрічається в «межовому запису» 1705 р. між Московією і Туреччиною (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 30–31).

Вельми цікаво, що Д. І. Яворницький помітив формування української ідентичності на теренах Війська Запорозького низового, репрезентантами якої були запорозькі козаки на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Підтвердженням цього є вказівка історика на те, що запорожці «віддалися в оборону» шведського короля Карла XII через те, що вони бажали бачити «свою вітчизну, милу матку, і військо запорозьке, *городове і низове*» (виділ. – Авт.) в непорушних, розширених і розмнужених вольностей «квітучу і багату». Тут не підлягає сумніву, що своєю батьківщиною, рідною ненею запорожці вбачали Україну, яка в їхньому розумінні об'єднувала козаків-гетьманців та козаків-низовиків і мала виступити захисницею їхніх вольностей в широкому розумінні цього слова. Саме це і спонукало їх приєднатися до виступу гетьмана Івана Мазепи проти царя Петра I (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 31).

Відплата російського самодержця не забарилася – запорожці втратили свої Вольності й навіть перейшли у підданство турецького султана і кримського хана. Але це тривало недовго, до Прутського миру 1711 р., після укладення якого запорожці відновили свої Вольності. З 1709 р. по 1733 р. запорожці проживали на землях татарських, спочатку на кордоні російських і татарських володінь, на річці Кам'янці, що впадала у Дніпро з правого боку,

а з тим значно нижче, в урочищі Олешки, з лівої сторони Дніпра. Водночас після 1711 р. вони могли засновувати свої зимівники або хутори по очаківській стороні від Переволочної до самого Бугу. По кримській стороні, від Самари до Азовського моря, запорожці могли займатися мисливством (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 31–32).

Від 1734 р. запорожці знову перейшли під владу Росії. Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. і Белградського миру, в 1740 р. було укладено особливий «Інструмент» 1740 р. при р. Великий Інгул, за яким володіння запорозьких козаків визначалися із західної сторони прямою лінією від гирла Синюхи і до гирла Берди в Азовському морі, а зі східного боку залишалися в кордонах межевої записи 1705 р. Прикордонний «Інструмент» 1740 р. давав можливість російському уряду провести за р. Самара «нову українську лінію» земляних укріплень, вигіднішу для прикриття українських земель від набігів татар і нових військових дій проти Турецької імперії та Кримського ханства. Проте для запорожців нова конфігурація кордонів на перших порах спричинила чимало бід і розорень унаслідок зіткнень із найближчими сусідами – донськими козаками, з якими виникли суперечки, що тривали від 1743 р. до 1746 р. Водночас запорозькі козаки мали проблеми з російськими комендантами, котрі самовільно побудували на р. Самара три перевози, і з вторгненням у межі Вольностей начальників Полтавського полку (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 32–43).

У 1750-х рр. наступ на території Вольностей Війська Запорозького низового тривав. Так, у 1752–1753 рр. їх кордони значно скоротилися внаслідок передачі частини території під поселення сербів та румун, які прибули в Росію. Внаслідок анексії північно-західної околиці запорозького степу була утворена Нова Сербія з фортецею Св. Єлизавети. При цьому новосерби отримали кращі землі (в майбутньому Херсонської губернії). Характерно, що поселення новосербів створювалися з метою охорони земель Російської імперії від запорожців і татар. З тим у 1753 р. імперський режим приєднав північно-східні околиці запорозьких степів й утворив там Словоносербію з фортецею Бахмут (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 46–47).

Таким чином, у середині XVIII ст. Російська імперія здійснила наступ на території Вольностей Війська Запорозького низового, внаслідок чого вони втратили велику північно-східну ділянку землі між річками Сіверським Донцем, Бахмутом і Луганню, а з часом – весь простір землі майже до самої вершини лівого притока Дніпра – Самари. Територіальні втрати спостерігалися і в північно-західній частині Вольностей, де у запорозьких

козаків захопили великий масив землі, починаючи від гирла річки Кагарлик і далі прямою лінією до верхів'їв річки Тур'її, а від них – по гирло річки Кам'янка та гирло річки Березовка, лівого притоку Інгулу, від верхів'їв Березовки на вершину річки Омеляника і звідти вниз по річці Омеляник до самого її гирла, до місця впадіння її в Дніпро, відходячи від польських кордонів на 20 верст (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 47).

Втім, у 1752–1756 рр. у Вольностей Війська Запорозького низового була анексована й північно-західна місцевість для поселення слобідського малоросійського полку, за яким закріплювалися землі запорожців у районі річок Самоткань, Бешка і Верблюжка. В 1760–1763 рр. між запорожцями і поселенцями слобідського малоросійського полку виникли суперечки на ґрунті територіального розмежування, які не були врегульовані. У 1768 р. знову постали територіальні суперечки між запорожцями і новосербами (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 48, 49).

Лише за Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р. володіння запорожців зросли як на лівому, так і на правому березі Дніпра. Напередодні ліквідації Запорозької Січі 1775 р. Запорозькі Вольності охоплювали терени від річки Бахмут нижче «старої» української лінії, визначеної 1733 р. від гирла річки Орель до верхів'їв Сіверського Дінця до річки Буг вздовж 600 верст, від гирла Берд до «старої» української лінії, вище 350 верст, на сході – із Землею Війська Донського, на півдні та заході – з турецькими володіннями – Очаковом і Кримом, а навпроти Кубані – по Азовське море.

Підсумовуючи, Д. І. Яворницький зазначав, що в найширших межах (запорожці часто виходили за визначені трактатами й постановами кордони) терени Запорозьких Вольностей, якщо застосовувати адміністративно-територіальні назви XIX – початку XX ст., охоплювали всю Катеринославську губернію з її 9 повітами, зокрема Катеринославським, Верхньодніпровським, Новомосковським, Олександрівським, Павлоградським, Бахмутським, Словоносербським, Ростовським і Маріупольським; значну частину Херсонської по річку Буг з її трьома повітами: Херсонським, Олександрійським і Єлисаветградським; деяку частину Дніпровського повіту Таврійської губернії, поблизу міста Олешки; а також невелику ділянку землі Ізюмського повіту Харківської губернії (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 50–52).

Отже, ментальний простір запорозького козацтва охоплював величезний степовий обшир, що пролягав уздовж обох берегів Дніпра в їхній течії до річки Бугу, з одного боку, і вздовж правого берега річки Конки і до річки Кальміусу, що впада-

ла в Азовське море, – з іншого. Д. І. Яворницький широко залучив дані гідрографії, топографії і клімату запорозького краю, щоб зрозуміти особливості цієї території, яка мала величезний вплив на ментальність запорожців.

Для ментального просторового світу запорожців сакральне значення мала річка Дніпро, яка дістала назву «Дніпра-брата» в козацьких піснях. Та й дійсно, величний «Дніпро-Славута», який об'єднував два береги Запорозьких Вольностей впродовж 507 верст, зі своїми на цих теренах дев'ятьма порогами, 91 забором, грядями диких гранітних скель; 265 великими і малими островами; численними плавнями, особливо 100-верстовим Великим Лугом; 465 озерами, гирлами і лиманами вздовж обох берегів, уздовж лівого берега річки Орель – 300, по обох берегах річки Самара – 24, створював неповторну природну ауру, яка приваблювала й манила запорозьких козаків, котрі знаходили тут своє надійне пристанище і всеохоплюючу колиску, формувалися й утверджувалися як дійсно вільні люди, котрі любили промовляти: «Січ-мати, а Великий Луг – батько! Степ і воля – козацька доля!...». А як ще не згадати «славу» річку Буг з її 21 порогом, яка впродовж близько 180 верст довжини у своїй течії теж належала запорожцям, та річки Торець, Лугань, Кальміус, Кальчик і три річки Берди, які паралельно текли з півночі на південь і впадали безпосередньо в Азовське море. Весь цей козацький край був важко доступний для руки королівського чиновника, пана-поневолювача, влади коронного гетьмана. Тут не владарювали польсько-литовські королі, турецькі султани і кримські хани. Тут зросло не одне покоління безстрашних, мужніх і вільних людей, які назавжди були віддані цьому унікальному краю (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 53–57, 96).

Матеріальним та емоційно-естетичним підґрунтям любові запорозьких козаків до свого рідного краю була продуктивність родючої землі, краса, різноманітність і багатство флори і фауни. Д. І. Яворницький наводив спомини старців, у згадках яких країна Запорозьких Вольностей уявлялася багатою і квітучою, хоча вчений-історик показав і суперечливість кліматичних умов, і негативний вплив посух, хвороб, набігів сарани тощо. Втім, попри незручності, пов'язані з літньою спекою, зимовою стужею, обпікаючим вітром, посушливим кліматом, край Запорозьких Вольностей вважався козаками своєю обітваною землею і заповітною Палестиною, де із покоління в покоління передавалась майстерність хліборобства, тваринництва, мисливства, рибальства тощо. Це свідчило, що в ментальності запорозьких козаків дивним чином перепліталися бойовий дух оборонців

рідної землі та мирна праця трударів-гречкосіїв (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 70–96).

Для розуміння просторової компоненти ментального світу запорожців важливим є військовий і територіальний поділ Запорожжя. Д. І. Яворницький показав, що запорозька військова громада ділилася на 38 куренів, а в територіальному вимірі спочатку на п'ять, потім на вісім, а під кінець функціонування Запорозької Січі – 10 паланок, зокрема три на правому березі Дніпра, а сім – на лівому. Вчений-історик описав територіальні межі кожної паланки, у тому числі Бугогардівської, Інгульської, Кодацької, Самарської, Орельської, Протовчанської, Кальміуської, Прогноїнської, Барвенковської та Личковської (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 157–162).

Ще одним із значущих елементів усвідомлення простору ментального світу запорожців стало визначення низових козаків в оточенні сусідів. У цьому контексті заслуговує на увагу опис ученим-істориком мусульманських і християнських сусідів запорозьких козаків, висвітлення політичних, релігійних та економічних чинників, які обумовлювали й ментальні відмінності між народами. На різноманітних першоджерелах Д. І. Яворницький показав просторові особливості сухопутних і морських походів запорозьких козаків і їхні мирні заняття хліборобством, скотарством, рибальством, звіроловством, городництвом і садівництвом, торгівлею, промислами й ремеслами, в чому виявлявся їхній розмаїтий ментальний світ, який породжував особливу історичну енергетику, основу волелюбності й сили духу запорозького товариства (Яворницький, Д. І., 1990 а, с. 319–330, 343–375, 384–395, 396–410, 411–427).

Осмислюючи генезу запорозького козацтва, Д. І. Яворницький тісно пов'язував формування його ментальності з цілим рядом чинників, у тому числі економічних, соціальних, етнокультурних, що були невід'ємними від факторів просторових. Зокрема, розвитку українського козацтва сприяла і близькість вільних степових просторів, і етнографічні особливості південноруської (української) народності з притаманними їй громадськими формами життя, вічовим устроєм та самоврядністю. Прикметно, що Д. І. Яворницький розглядав і городове лівобережжя, і запорозьке низове козацтво як історичне явище, що вийшло з одного південноруського, або українського кореня. Відмінності між цими двома групами українського козацтва стали виразними з середини XVII ст. (Яворницький, Д. І., 1990 б, с. 13–17). Втім, відмічаючи особливості історії запорозького козацтва, Д. І. Яворницький тісно пов'язував його боротьбу з не тільки з теренами Запорожжя, а й з іншими частинами україн-

ських земель, що підтверджує їх ментальну єдність (Яворницький, Д. І., 1990 б, с. 17).

Великий матеріал, який ілюстрував такі неперехідні ментальні цінності запорожців, як вольності та християнська віра, представлений у третьому томі «Історії запорозьких козаків» Д. І. Яворницького. У праці, зокрема, йшлося, як будівництво самарсько-орельських фортець за розпорядженням московського уряду наприкінці XVII ст. викликало невдоволення запорожців, які стали на сторожі своїх інтересів і звернулися з відповідним листом до українського гетьмана Івана Мазепи (Яворницький, Д. І., 1990 в, с. 42).

Свободолюбність запорозьких козаків привела до того, що 1709 р. вони під орудою кошового отамана Костя Гордієнка перейшли на бік гетьмана Івана Мазепи та шведського короля Карла XII. Це мало наслідком руйнацію Чортомлицької Січі російськими військами. Затим 5 квітня 1710 р. запорожці взяли участь у великій козацькій раді й разом із малоросійськими козаками визнали вищим протектором всього козацького війська шведського короля Карла XII й обрали гетьманом усієї Малоросії генерального писаря за часів Івана Мазепи Пилипа Орлика.

Тоді було ухвалено «Правовий уклад та Конституції стосовно прав і вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно і самим Військом Запорозьким» (Орлик, П., 2006, с. 45). Прийняті документи, як писав Д. І. Яворницький, повною мірою віддзеркалювали ідеали політичних устремлінь запорожців, що залишалися актуальними ще з часів гетьмана Івана Виговського. Зокрема, утверджувався принцип непорушності кордонів Малої Росії, «вітчизни нашої», яка відмежовувалася від Речі Посполитої і держави Московської. Водночас декларувалася потреба «приятності сусідської» до Кримського ханства. У сферах внутрішнього життя проводилися думки про побудову суспільства на демократичних, самоврядних засадах, на основі стримувань і противаг, які б гарантували збереження прав і вольностей козацтва. Характерно, що столичним містом називався Київ. Зазначений документ став яскравим виявом цілком певного ментального світосприйняття, що вирізняло українців, у тому числі запорожців, серед інших народів (Яворницький, Д. І., 1990 в, с. 342–357).

Опублікувавши третю частину «Історію запорозьких козаків» (1892, 1895, 1897), Д. І. Яворницький не припинив досліджувати історико-географічний простір Запорозьких Вольностей. Так, у 1898 р. вийшла друком монографія вченого-історика

«Вольності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис», яка стала ґрунтовним дослідженням топографії запорозьких земель, географічних та природно-кліматичних умов територій Вольностей Війська Запорозького низового. Із передмови до цієї праці видно, що автор працював над нею впродовж дев'яти років (Яворницький, Д., 2005, с. 7, 11).

Аналіз цієї праці Д. І. Яворницького свідчить, що автор, відштовхуючись від матеріалів першого тому «Історії запорозьких козаків», значно розширив і поглибив уявлення про історичну топографію краю, зокрема описав Дніпро, його особливі прикмети у межах Запорозьких Вольностей: дніпровські пороги, забори, камені, або скелі, острови, плавні, корчі й холуї, а також численні притоки Дніпра, річки Азовського басейну; гілки ріки Дніпра; озера, гирла, лимани, прогні й болота у Запорозьких Вольностях; шляхи, переправи і броди, ліси на запорозьких теренах; продуктивність землі, особливості клімату, температури й рослинності краю, подвійний характер смуги Запорозьких Вольностей і його причини; багатство й достатки краю; розмаїття фауни і флори Вольностей; показав картину загального благоустрою запорозького краю (Яворницький, Д., 2005, с. 13–223).

У тому самому 1898 р. в Санкт-Петербурзі вийшла друком ще одна праця – «По следам запорожцев», де зібрано нариси й оповідання про численні «багаторічні роз'їзди» вченого-історика теренами Запорожжя. Це своєрідне першоджерело, в якому записані цікаві залишки запорозьких типів, характерів, способу життя нащадків козаків, котрі зберегли характерні риси вдачі, пісенної та поетичної творчості мешканців колишніх Запорозьких Вольностей, чудово передали неповторний ментальний колорит запорожців – лицарів Степової України (Яворницький, Д. І., 1898).

Д. І. Яворницький неодноразово повертався до проблеми ролі особи в історії запорозького козацтва. В цьому контексті заслуговує на увагу розвідка вченого-історика «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний» (1913), в якій яскраво й переконливо показано образ видатного українського гетьмана. Д. І. Яворницький тісно пов'язав «дивовижну сміливість, швидкість і руйнівність» козацьких походів на Крим та Туреччину перших десятиліть XVII ст. з іменем «геніального проводиря» П. Конашевича Сагайдачного (Яворницький, Д. І., 1991, с. 33), представив гетьмана «далекоглядним політиком», який усвідомлював, що доля України й Запорозької Січі залежить від Польщі і Росії і «що справжнім володарем подій буде той, хто зуміє стати між цими державами і видобути користь з тієї й іншої сторони». Першорядне врахування україн-

ських інтересів яскраво виявилось в 1618 р., коли Петро Сагайдачний на прохання поляків визволити королевича Владислава з-під Москви, висунув ряд вимог, зокрема такі, як розширення козацької території, свобода в Україні православної віри, збільшення чисельності козацького війська та визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України. Вкотре Петро Сагайдачний керувався саме інтересами українського народу, коли погодився допомогти польському королю в боротьбі з турками в 1621 р. і водночас висунув ряд умов, які стосувалися суверенності українства (Яворницький, Д. І., 1991, с. 35, 39, 48).

Ментальні особливості світогляду українського народу, зокрема козацтва, відігравали першорядну роль у діяльності гетьмана П. Сагайдачного, світлий образ якого назавжди залишиться в пам'яті народу, адже він розширив козацьку територію, примножив чисельність козацького війська та перетворив козацьку справу із станової на загальнонародну (Яворницький, Д. І., 1991, с. 61, 62).

Д. І. Яворницький виступив на сторожі історичної пам'яті українського, зокрема запорозького, козацтва. У цьому сенсі вельми прикметною є лекція професора перед студентами Катеринославського університету «Україно-руське козацтво перед судом історії», прочитана 20 вересня 1918 р. (Яворницький, Д. І., 1918, арк. 1). В ній Дмитро Іванович виявив себе як український вчений, який аргументовано опонував польським та російським дослідникам історії козацтва і, на відміну від них, позитивно оцінив роль козацтва в історії (Яворницький, Д., 2010, с. 30–31, 36, 39). Д. І. Яворницький акцентував на тому, що українське козацтво відстоювало рідну землю й рідну віру від нападників. Ця політична, соціальна, станова і релігійна боротьба козаків проти поляків, турків та татар «породила дуже цікаве історичне письменство, себто: багатий народний епос, драму, комедію і великий літописний матеріал», а поряд із цим «розвиток церковної драми, містерії та комедії» (Яворницький, Д., 2010, с. 51–52).

Все це було породженням неповторного ментального світу українського козацтва, його цілком певного простору. Вельми прикметно, що, зазначаючи першість запорозьких козаків в освоєнні степової України, що виявлялося у створенні в краї зимівників та хуторів, впровадженні культури землеробства, у розвитку конярства, у запровадженні чорноморсько-азовського каботажного мореплавства, торгівлі, Д. І. Яворницький цілком предметно спростував міф про культурно-цивілізаційну місію росіян, які зруйнували Запорозьку Січ і насадили в колишніх Запорозьких Вольностях кріпацтво (Яворницький, Д., 2010, с. 59–63).

Простір ментального світу запорожців викликав інтерес у вченого-історика й надалі. Вже за радянсько-комуністичних часів, коли в період форсованої індустріалізації нова влада вирішила затопити дніпровські пороги і побудувати Дніпрельстан, Д. І. Яворницький назавжди закарбував для нащадків цей унікальний і неповторний природно-історичний комплекс в альбомі фотографій з географічно-історичним нарисом «Дніпровські пороги» (Яворницький, Д. І., 2016).

Органічно поєднуючи історію та географію в процесі вивчення запорозької спільноти, Д. І. Яворницький глибоко дослідив особливості ментального світу запорожців. Наукове вивчення й популяризація знань про козаків Д. І. Яворницьким сприяли формуванню історичної та національної ідентичності нового покоління українців у буремному ХХ ст. (Рильський, М., 2006, с. 85, 87; Костенко, А., 2006, с. 169–170; Гуменна, Д., 2006, с. 98).

Обговорення. Основні положення даної статті були апробовані в ході IV Всеукраїнських Яворницьких наукових читань, присвячених 165-річчю від дня народження академіка Д. І. Яворницького 6 листопада 2020 р. й опубліковані в тезах доповідей даної конференції (Див.: IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання, присвячені 165-річчю від дня народження академіка Д. І. Яворницького 06.11.2020 р. Тези доповідей. Дніпро, 2020. С. 12–16).

Висновки. Отже, наведений матеріал свідчить, що, вивчаючи історію Запорозьких Вольностей, Дмитро Яворницький приділяв пильну увагу просторовому чиннику в ментальному світі запорозьких козаків. Учений-історик переконливо довів, що терени Степової України здавна належали Вольностям Війська Запорозького низового, мали свої географічні межі, які впродовж століть мали певну динамічну змінюваність. Знавець історії Запорозьких Вольностей встановив, що простір ментального світу запорозького козацтва відповідав величезному степовому масиву, що пролягав уздовж обох берегів Дніпра. Дмитро Яворницький широко використав дані гідрографії, топографії, клімату, флори і фауни, господарства запорозького краю і зрозумів особливості цієї території, що мала величезний вплив на ментальність запорожців – вільних козаків, які побудували своє життя на самоврядних засадах, вели постійну боротьбу із войовничими сусідами за права і вольності Запорожжя та інших українських земель. Д. І. Яворницький розкрив просторові аспекти розмаїтого ментального світу запорожців, що породжував особливу історичну енергетику, основу волелюбності й сили духу запорозького товариства.

Бібліографічні посилання

- Абросимова, С. В., 2007. Д. І. Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. В: Світленко, С. І. відп. ред, 2007. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Збірник наукових праць. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, вип. 5, с. 20–31.
- Бондаренко, Г., 1998. *Історичне пізнання: питання теорії і практики*. Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 189 с.
- Бродель, Ф., 2013. Простір та історія. В: Бродель, Ф., 2013. *Ідентичність Франції*. [у 3 кн.]. Переклад з франц. Світлани Глухової. Київ: Видавництво Жупанського, кн. 1.
- Будзар, М., 2011/2012. Культурний простір панської маєтки межі XIX–XX ст.: трансформації матеріально-духовного наповнення (на матеріалі садиби Рахманових у селі Вейсбахівка). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 6, с. 300–311.
- Галь, Б., 2013. Геоконцепт «Малоросія» на ментальних мапах XVIII – першої половини XIX ст. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7, с. 93–109.
- Гуменна, Д., 2006. Дар Евдотеї. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. 2-ге вид., доп. Київ: Ярославів Вал.
- Гумилев, Л. Н., 1990. *География этноса в исторический период*, Ленинград: Наука Ленинградское отделение, 280 с.
- Вашенко, В., 2013. «Ментальна географія» епохи Модерну: конструювання М. Грушевським «історичного простору» України, Європи та Росії. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7, с. 32–58.
- Венгер, Н., 2013. Особенности формирования ментальных карт «народа в пути». *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7, с. 123–141.
- Вьоллер, Б., 2011/2012. Галичина як проблема географічної інтеграції: місце коронного краю на ментальних картах у німецькій та австрійській географії XIX – початку XX ст. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 6, с. 269–287.
- Вьоллер, Б., 2013. Історики-конструктори Європи. Стратегії ментального картографування в українській історіографії XIX ст. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7, с. 78–92.
- Дяченко, Н. Л., 2019. Застосування теорії ментальних просторів і блендингу до аналізу текстів французьких лічилок (на матеріалі твору *Nous n'irons plus aux bois*). *Science and Education a New Dimension. Philology*, VII (58), Issue: 194, Feb, pp. 23–25. Доступно: <https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/httpsdoi.org10.31174send-ph2019-194vii58-05.pdf> [Дата звернення: 10.08.2020].
- Зашкільняк, Л., 2013. Уявлення українських інтелектуальних еліт першої половини XIX ст. про Східну Європу та її історичні поділи. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7, с. 7–17.
- Дінцельбахер, П., ред., 2004. *Історія європейської ментальності*. Львів: Літопис.
- Іщенко, Д., 2013. Колективні генеалогії, національні ідентичності та конструювання ментальних мап. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7, с. 142–150.
- Колесник, І., 2013. Ментальні мапи як інструментарій історика. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7, с. 159–168.
- Кононенко, В., 2013. Уявна географія у свідомості авторів «Договорів та постанов» 1710 р. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7, с. 110–122.
- Костенко, А., 2006. В гостях у характерника Січі Запорізької. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. 2-ге вид., доп. Київ: Ярославів Вал, с. 169–176.
- Куций, І., 2013. «Захід» і «Схід» на ментальних картах українських істориків Східної Галичини XIX ст. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7, с. 18–31.
- Масненко, В., 2013. Уявлені просторові образи України та її сусідів на ментальній карті В'ячеслава Липинського. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 7, с. 59–77.
- Орлик, П., 2006. *Конституція, маніфести та літературна спадщина*. Вибрані твори. Керівник проекту В. Яременко. Упорядкування і примітки М. Трофимчука, В. Шевчука. Київ: МАУП.
- Панч, П., 2006. Наближав до нас Запорозьку Січ. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. 2-ге вид., доп. Київ: Ярославів Вал, с. 99.
- Папакін, Г., 2011/2012. Тростянець: націокультурний простір родини Скоропадських. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 6, с. 288–299.
- Грибовський, В. В., Мільчев, В. І. та Синяк, І. Л., упоряд., 2009. *Петро Калнишевський та його доба*. Збірник документів та матеріалів. Київ.
- Посохов, С., 2011/2012. «Університетський простір»: трактування, думки, акценти (на матеріалах російських університетів XVIII – першої половини XIX століття). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 6, с. 239–248.
- Рильський, М., 2006. Запорозький характерник. В: Чабан, М., упоряд., 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. 2-ге вид., доп. Київ: Ярославів Вал, с. 85–88.
- Світленко, С., 2018. «Свої» і «чужі» символи історичної пам'яті у світогляді та творчій спадщині Д. І. Яворницького. В: Світленко, С. І., 2018. *Українське XIX століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти*. Збірник наукових праць. Дніпро: Ліра, с. 357–369.
- Стасевська О. А., 2017. «Ментальний простір» українського суспільства: філософсько-культурологічний дискурс. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. № 3 (34), с. 111–122.
- Суздаль, М., 2011/2012. Кибинці – резиденція великого чиновника як соціокультурний локус. *Ейдос.*

Альманах теорії та історії історичної науки, вип. 6, с. 312–321.

Темченко, А., 2011/2012. Центр і периферія: динаміка творення (обрядового) простору. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 6, с. 260–268.

Топольський, Є., 2012. *Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації*. Київ: Вид-во К.І.С., 400 с.

Щукин, В., 2011/2012. Древнерусский город как культурная проблема. Исторический обзор. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 6, с. 204–238.

Еварницький, Д. І. (Яворницький, Д. І.), 1995. *Запорожжя в залишках старовини і переказах народу*. В 2-х ч. Упоряд., текстол. інтерпр., передм. М. М. Олійник-Шубравської. Київ, Веселка.

Еварницький, Д. І., 1898. *По следамъ запорожцевъ*. Санкт-Петербург, Типо-лит. и фотот. П. И. Бабкина, 336 с. Доступно: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/28310-evarnitskiy-d-i-po-sledam-zaporozhtsev-ocherki-i-rasskazy-spb-1898> [Дата звернення: 10.08.2020].

Яворницька, С., 2006. Академік Д. І. Яворницький. В: Чабан, М., упоряд, 2006. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. 2-ге вид., доп. Київ: Ярославів Вал, с. 10–16.

Яворницький, Д., 2005. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис. В: Яворницький, Д., 2005. *Твори*. У 20 т. Київ; Запоріжжя: Тандем–У, т. 2.

Яворницький, Д. І., 1991. *Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний*. Передмова, коментарі та примітки Г. Я. Сергієнка. Дніпропетровськ: Січ.

Яворницький, Д. І., 2016. *Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом*. Харків: Видавець Савчук О. О., 194 с.

Яворницький, Д., 2004 а. *Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків*. В: Яворницький, Д., 2005. *Твори*. У 20 т. Київ; Запоріжжя: Тандем–У, т. 1, с. 37–334.

Яворницький Д. І., 1990. *Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман військ запорозьких низових козаків*. Дніпропетровськ: Промінь, 1990. 190 с.

Яворницький, Д. І., 1990 а. *Історія запорозьких козаків*. У 3 т. Київ: Наук. думка, т. 1.

Яворницький, Д. І., 1990 б. *Історія запорозьких козаків*. У 3 т. Київ: Наук. думка, т. 2.

Яворницький, Д. І., 1990 в. *Історія запорозьких козаків*. У 3 т. Київ: Наук. думка, т. 3.

Яворницький, Д., 2004 б. *Нариси з історії запорозьких козаків та Південної України*. В: Яворницький, Д., 2005. *Твори*. У 20 т. Київ; Запоріжжя: Тандем–У, т. 1, с. 221–334.

Яворницький Д. І., 1918. Україно-руське козацтво перед судом історії. № 22039. Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання літературних творів і документів початку ХІІ – ХХ ст. Ф. І. Київ: Відділ фондів рукописної спадщини. Інститут рукопису. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, арк. 1–33.

Яворницький, Д., 2010. *Україно-руське козацтво перед судом історії*. Упорядкування, авторська вступна стаття та наукове редагування В. Якимович. Львів, 68 с.

References

Abrosymova, S. V., 2007. D. I. Yavornyts'kyu v sotsial'nomu konteksti Naddnipyrianshchyny kintsya XIX – pochatku XX st. [D.I. Yavornytsky in the social context of the Dnieper Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th century]. In: Svitlenko, S. I., ed., 2007, *Naddnipyrianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati* [Naddnipyrianska Ukraina: historical processes, events, personalities]. Collection of scientific works. Dnipropetrovsk: Vydnytstvo Dnipropetrovskoho natsionalnoho univversytetu, issue 5, pp. 20–31 (in Ukrainian).

Bondarenko, H., 1998. *Istorychne piznannya: pytannya teorii i praktyky* [Historical knowledge: questions of theory and practice]. Luts'k: Red.-vyd. vidd. Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrayinky, 189 p. (in Ukrainian).

Brodel', F., 2013. *Prostir ta istoriya* [Space and history]. Brodel', F., 2013. *Identychnist' Frantsiyi* [Identity of France]: in 3 volumes. Translation from French Svitlany Hlukhovoyi. Kyiv: Vydavnytstvo Zhupans'koho, vol. 1 (in Ukrainian).

Budzar, M., 2011/2012. Kul'turnyy prostir pans'koho mayetku mezhi XIX–XX st.: transformatsiyi material'no-dukhovnoho napovnennya (na materialy sadyby Rakhmanovykh u seli Veysbakhivka) [Cultural space of the lord's estate at the turn of the XIX–XX centuries: transformations of material and spiritual content (on the material of the Rakhmanov estate in the village of Weisbachivka)]. *Eydos. Al'manakh teorii ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 6, pp. 300–311 (in Ukrainian).

Hal', B., 2013. Heokontsept «Malorosiya» na mental'nykh mapakh XVIII – pershoi polovyny XIX st. [Geoconcept of «Little Russia» on the mental maps of the eighteenth – first half of the nineteenth century]. *Eydos. Al'manakh teorii ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 7, pp. 93–109 (in Ukrainian).

Humenna, D., 2006. Dar Evdoteyi [The gift of Eudoteus]. In: Chaban M., compiler, 2006. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyts'koho* [Contemporaries about D. I. Yavornytsky]. 2nd ed., add. Kyiv: Yaroslaviv Val, 98 p. (in Ukrainian).

Humylev, L. N., 1990. *Heohrafiya etnosa v ystorycheskyy peryod* [Geography of the ethnos in the historical period], Lenynhrad: Nauka Lenynhrads'koe otdelenye, 280 p. (in Russian).

Vashchenko, V., 2013. «Mental'na heohrafiya» epokhy Modernu: konstruyuvannya M. Hrushevs'kym «istorychnoho prostoru» Ukrayiny, Yevropy ta Rosiyi [«Mental Geography» of the Modern Age: M. Hrushevsky's construction of the «historical space» of Ukraine, Europe and Russia]. *Eydos. Al'manakh teorii ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 7, pp. 32–58 (in Ukrainian).

Venher N., 2013. Osobennosty formirovaniya mental'nykh kart «naroda v puty» [Features of the formation of mental maps «people on the way»]. *Eydos. Al'manakh teorii ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on

Theory and History of Historical Science], issue 7, pp. 123–141 (in Russian).

V'oller, B., 2011/2012. Halychyna yak problema heohrafichnoyi intehtatsiyi: mistse koronnoho krayu na mental'nykh kartakh u nimets'kiy ta avstriys'kiy heohrafiyi XIX – pochatku XX st. [Galicia as a problem of geographical integration: the place of the crown land on mental maps in German and Austrian geography of the XIX – early XX centuries]. *Eydos. Al'manakh teoriiyi ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 6, pp. 269–287 (in Ukrainian).

V'oller, B., 2013. Istoryky-konstruktory Yevropy. Stratehiyi mental'noho kartohrafuvannya v ukraiyins'kiy istoriohrafiyi XIX st. [European historians-designers. Strategies of mental mapping in the Ukrainian historiography of the XIX century]. *Eydos. Al'manakh teoriiyi ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 7, pp. 78–92 (in Ukrainian).

Dyachenko, N. L., 2019. Zastosuvannya teoriiyi mental'nykh prostoriv i blendynhu do analizu tekstiv frantsuz'kykh lichylok (na materialy tvorou *Nous n'irons plus aux bois*) [Application of the theory of mental spaces and blending to the analysis of texts of French counters (on the material of the work *Nous n'irons plus aux bois*)]. *Science and Education a New Dimension. Philology*, VII (58), Issue: 194, Feb, 23–25. Available at: <https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/httpsdoi.org10.31174send-ph2019-194vii58-05.pdf> [Accessed: 10.08.2020] (in Ukrainian).

Zashkil'nyak, L., 2013. Uyavlennya ukraiyins'kykh intelektual'nykh elit pershoi polovyny XIX st. pro Skhidnu Yevropu ta yiyi istorychni podily [Representation of Ukrainian intellectual elites of the first half of the XIX century. about Eastern Europe and its historical divisions]. *Eydos. Al'manakh teoriiyi ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 7, pp. 7–17 (in Ukrainian).

Dintsel'bakher, P., edition 2004. *Istoriya yevropeys'koyi mental'nosti* [History of the European mentality]. L'viv: Litopys (in Ukrainian).

Ishchenko, D., 2013. Kolektyvni henealohiyi, natsional'ni identychnosti ta konstruyuvannya mental'nykh map [Collective genealogies, national identities and construction of mental maps]. *Eydos. Al'manakh teoriiyi ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 7, pp. 142–150 (in Ukrainian).

Kolesnyk, I., 2013. Mental'ni mapy yak instrumentariy istoryka [Mental maps as a tool of the historian]. *Eydos. Al'manakh teoriiyi ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 7, pp. 159–168 (in Ukrainian).

Kostenko, A., 2006. V hostyakh u kharakternyka Sichi Zaporiz'koyi [Visiting the character of the Zaporizhzhya Sich]. In: Chaban M., compiler, 2006. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyts'koho* [Contemporaries about D. I. Yavornytsky]. 2nd ed., add. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp.169–176 (in Ukrainian).

Kostenko, A., 2006. V hostyakh u kharakternyka Sichi Zaporiz'koyi [Visiting the character of the Zaporizhzhya Sich]. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyts'koho* [Contemporaries

about D. I. Yavornytsky] / uporyad. M. Chaban. 2 vyd., dop. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp.169–176 (in Ukrainian).

Kutsyy, I., 2013. «Zakhid» i «Skhid» na mental'nykh kartakh ukraiyins'kykh istorykiv Skhidnoyi Halychyny XIX st. [«West» and «East» on the mental maps of Ukrainian historians of Eastern Galicia in the XIX century]. *Eydos. Al'manakh teoriiyi ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 7, pp. 18–31 (in Ukrainian).

Masnenko, V., 2013. Uyavleni prostorovi obrazy Ukrayiny ta yiyi susidiv na mental'niy karti V'yacheslava Lypyn's'koho [Spatial images of Ukraine and its neighbors are presented on the mental map of Vyacheslav Lypynsky]. *Eydos. Al'manakh teoriiyi ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 7, pp. 59–77 (in Ukrainian).

Orlyk, P., 2006. *Konstytutsiya, manifesty ta literaturna spadshchyna: Vybrani tvory* [Constitution, Manifestos and Literary Heritage: Selected writings]. Project Manager V. Yaremenko; Arrangements and notes M. Trofymchuka, V. Shevchuka. Kyiv: MAUP (in Ukrainian).

Panch, P., 2006. Nablyzhav do nas Zaporoz'ku Sich [Zaporizhzhya Sich was approaching us]. In: Chaban M., compiler, 2006. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyts'koho* [Contemporaries about D. I. Yavornytsky]. 2nd ed., add. Kyiv: Yaroslaviv Val, 99 p. (in Ukrainian).

Papakin, H., 2011/2012. Trostyanets': natsiokul'turnyy prostir rodyny Skoropads'kykh [Trostyanets: the national-cultural space of the Skoropadsky family]. *Eydos. Al'manakh teoriiyi ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 6, pp. 288–299 (in Ukrainian).

Hrybovs'ky V. V., Mil'chev V. I., Synyak I. L., compiler, 2009. *Petro Kalnyshevs'kyi ta yoho doba* [Peter Kalnyshevsky and his time]. Collection of documents and materials. Kyiv, 432 p. (in Ukrainian).

Posokhov, S., 2011/2012. «Universytet-s'kyi prostir»: traktuvannya, dumky, aktsenty (na materialakh rosiys'kykh universytetiv XVIII – pershoi polovyny XIX stolittya) [«University space»: interpretation, thoughts, accents (on the materials of Russian universities of the XVIII – first half of the XIX century)]. *Eydos. Al'manakh teoriiyi ta istoriyi istorychnoyi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 6, pp. 239–248 (in Ukrainian).

Ryl's'kyi, M., 2006. Zaporoz'kyi kharakternyk [Zaporozhian character]. In: Chaban M., compiler, 2006. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyts'koho* [Contemporaries about D. I. Yavornytsky]. 2nd ed., add. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp. 85–88 (in Ukrainian).

Svitlenko, S., 2018. «Svoyi» i «chuzhi» symvoly istorychnoyi pam'yati u svitohlyadi ta tvorchiy spadshchyni D. I. Yavornyts'koho [«Own» and «foreign» symbols of historical memory in the worldview and creative heritage of D. I. Yavornytsky]. In: Svitlenko, S., 2018. *Ukraiyins'ke XIX stolittya: etnonatsional'ni, intelektual'ni ta istoriosofs'ki konteksty* [Ukrainian XIX century: ethno-national, intellectual and historiographical contexts]. Collection of scientific works. Dnipro: Lyre, pp. 357–369 (in Ukrainian).

Stasevs'ka O. A., 2017. «Mental'nyy prostir» ukraiyins'koho suspil'stva: filiosofs'ko-kul'turolohichnyy dyskurs [«Mental space» of Ukrainian society: philosophical

and cultural discourse]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho»* [Bulletin of the National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine»]. No 3 (34), pp. 111–122 (in Ukrainian).

Suzdal', M., 2011/2012. Kybyntsi – rezydentsiya velykoho chynovnyka yak sotsiokul'turny lokos [Kybyntsi is the residence of a great official as a socio-cultural locus]. *Eydos. Al'manakh teorii ta istoriyi istorychnoy nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 6, pp. 312–321 (in Ukrainian).

Temchenko, A., 2011/2012. Tsentr i peryferiya: dynamika tvorennia (obryadovoho) prostoru [Center and periphery: the dynamics of creation (ritual) space]. *Eydos. Al'manakh teorii ta istoriyi istorychnoy nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 6, pp. 260–268 (in Ukrainian).

Topol's'kyi, Y., 2012. Yak my pyshemo i rozumiemo istoriyu [How we write and understand history]. *Tayemnytsi istorychnoyi naratsiyi* [Secrets of historical narrative]. Kyiv: K.I.S., 400 pp. (in Ukrainian).

Shchukin, V., 2011/2012. Drevnerusskiy gorod kak kul'turnaya problema. Istoricheskiy obzor [Ancient Russian city as a cultural problem. Historical overview]. *Eydos. Al'manakh teorii ta istorii istorichnoi nauki* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 6, pp. 204–238 (in Russian).

Evarnyts'kyi, D. I. (Yavornyts'kyi, D. I.), 1995. *Zaporozhzhya v zalyshkakh starovyny i perekazakh narodu* [Zaporozhye in the remnants of antiquity and folk tales]. Ch. I–II. Compiler M. M. OliynykShubrats'koyi. Kyiv, Veselka (in Ukrainian).

Evarnitskiy, D. I., 1898. Po sledam zaporozhtsev [In the footsteps of the Cossacks]. Sankt-Peterburg, Tipo-lit. i Fotot. P. I. Babkina, 336 p. Available at: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/28310-evarnitskiy-d-i-po-sledam-zaporozhtsev-ocherki-i-rasskazy-spb-1898> [Accessed: 10.08.2020] (in Russian).

Yavornyts'ka, S., 2006. Akademik D. I. Yavornyts'kyi [Academician D. I. Yavornitsky]. In: Chaban M., compiler, 2006. *Suchasnyky pro D. I. Yavornyts'koho* [Contemporaries about D. I. Yavornitsky]. 2nd ed., add. Kyiv: Yaroslaviv Val, pp. 10–16 (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi, D., 2005. Vil'nosti zaporiz'kykh kozak: istoryko–topohrafichnyy narys [Essays on the history of the Zaporozhian Cossacks and Southern Ukraine. Writings]. In: Yavornyts'kyi, D., 2005. *Tvory* [Essays]. Kyiv: Zaporizhzhya: Tandem–U, Vol. 2 (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi, D. I., 1991. *Het'man Petro Konashevych Sahaydachnyy* [Hetman Petro Konashevich Sagaidachny]. Preface, comments and notes H. Ya. Serhiyenka. Dnipropetrovs'k: Sich, 70 p. (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi, D. I., 2016. *Dniprovi porohy. Al'bom fotohrafy z heohrafichno-istorychnym narysom* [Dnieper rapids. Album of photos with geographical and historical sketch]. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O., 194 p. (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi, D., 2004. *Zbirnyk materialiv do istoriyi zaporoz'kykh kozakiv. Tvory* [Collection of materials on the history of the Zaporozhian Cossacks. Writings]: u 20 t. / holov. red. kol.: Pavlo Sokhan' – holov. red. [ta in.]. Vol. 1. Kyiv; Zaporizhzhya: Tandem–U, pp. 37–334 (in Ukrainian).

Yavornytskyi D. I., 1990. *Ivan Dmytrovych Sirko, slavnoyi koshovyi otaman viisk zaporizkykh nyzovykh kozakiv* [Ivan Dmitrievich Sirko, the glorious Kosh ataman of the troops of the Zaporozhian lower Cossacks]. Dnipropetrovs'k: Promin', 190 p. (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi, D. I., 1990 a. *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* [History of the Zaporozhian Cossacks]: in 3 volumes. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 1, 592 p. (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi, D. I., 1990 b. *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* [History of the Zaporozhian Cossacks]: in 3 volumes. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 2, 560 p. (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi, D. I., 1990 v. *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* [History of the Zaporozhian Cossacks]: in 3 volumes. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 3, 560 p. (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi, D., 2004 b. *Narysy z istoriyi zaporoz'kykh kozakiv ta Pivdennoyi Ukrayiny* [Essays on the history of the Zaporozhian Cossacks and Southern Ukraine. Writings]. In: Yavornyts'kyi, D., 2005. *Tvory* [Essays]. in 20 volumes. Kyiv; Zaporizhzhya: Tandem–U, Vol. 1, pp. 221–334 (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi D. I., 1918. *Ukrayino-rus'ke kozatstvo pered sudom istoriyi* [Ukrainian-Russian Cossacks before the court of history]. no. № 22039. F. I. Viddil fondiv rukopysnoi spadshchyny. *Instytut rukopysu. Natsionalna biblioteka Ukrayiny im. Vernadskoho* [Department of Manuscript Heritage Funds. Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky] (in Ukrainian).

Yavornyts'kyi, D., 2010. *Ukrayino-rus'ke kozatstvo pered sudom istoriyi* [Ukrainian-Russian Cossacks before the court of history]. Arranging, author's introductory article and scientific editing V. Yakymovych. L'viv, 68 p. (in Ukrainian).